

סימן לד

סעודה מפסקת בערב תשעה באב שחל בשבת

ז' אב תשס"ח

שאלה:

מדוע קבעו חז"ל הגבלות אכילה מיוחדות לסעודה המפסקת? והאם כאשר תשעה באב חל במוצאי שבת (או שנדחה למוצ"ש) ישנן הגבלות אכילה בסעודה השלישית הנאכלת לפניו?

תשובה:

א. השוואה בין אבלות החורבן לאבלות מת

במשנה (תענית פ"ד מ"ז) נאמר: "ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילין, לא יאכל בשר ולא ישתה יין". וכתב רש"י שם (ד"ה שני תבשילין): "בשר ודגים, או בשר וביצים שעליו, או דג וביצה שעליו כדאמר בפרק ערבי פסחים (דף קיד)". ובגמ' (שם ל' ע"ב): "אמר רב יהודה: לא שנו אלא משש שעות ולמעלה, אבל משש שעות ולמטה מותר. ואמר רב יהודה: לא שנו אלא בסעודה המפסיק בה, אבל בסעודה שאינו מפסיק בה מותר. ובהמשך הגמ' (שם): "תנו רבנן: כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בת"ב - אסור באכילה ובשתיה וברחיצה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה ואסור לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ולשנות במשנה בתלמוד ובהלכות ובאגדות, אבל קורא הוא במקום שאינו רגיל לקרות ושונה

במקום שאינו רגיל לשנות. וקורא בקינות, באיוב ובדברים הרעים שכירמיה. ותינוקות של בית רבן בטלים משום שנאמר "פקודי ה' ישרים משמחי לב" וכו'.

ובהמשך הגמ': "אמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של ר' יהודה בר' אילעאי - ערב תשעה באב מביאין לו פת חרבה במלח ויושב בין תנור לכיריים (רש"י: מקום מגוול שבבית) ואוכל ושותה עליה קיתון של מים, ודומה כמי שמתו מוטל לפניו.

מהגמ' הנ"ל רואים שיש דמיון בין הלכות אבלות להלכות תשעה באב, וכדברי הגמ' "כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בת"ב". אך דווקא הדמיון מעורר מייד תמיהה על חוסר הדמיון, שהרי מייד הגמ' מפרטת: "אסור באכילה ובשתיה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה ואסור לקרות בתורה" וכו' - והרי היכן מצינו שאבל אסור באכילה ושתיה? ואכן הרא"ש והרי"ף לא גרסו את המילים "באכילה ובשתיה". אמנם רש"י (ד"ה אסור באכילה ושתיה) מתרץ את הגרסה וכותב: "הני אין נוהגין באבל דקא חשיב נמי איסורים שנוהגים בו לבד מהני דנהיגי באבל רחיצה סיכה ונעילה". כלומר דיני אבל ות"ב אינם חופפים לגמרי, ויש באבלות החורבן איסורים שאינם נוהגים באבלות

[=שלא יאכל שני תבשילין ולא יאכל בשר ולא ישתה יין ודווקא בסעודה שלאחר חצות ושמפסיק בה בערב ת"ב] שאינם יכולים לסבול יותר מדאי, אבל חסידים הראשונים כך היתה מדתן, ערב ת"ב היו מביאין לו לאדם לבדו פת חריבה במלח ושורה במים ויושב בין תנור וכיריים ואוכלה ושותה עליה קיתון של מים בדאגה ובשממון ובכיה כמי שמתו מוטל לפניו, כזה ראוי לחכמים לעשות או קרוב מזה, ומימינו לא אכלנו ערב ת"ב תבשיל אפי' של עדשים אא"כ היה בשבת". נראה שהרמב"ם הביין שהמנהג שהוזכר בגמ' כמנהגו של ר"י בר' אילעאי היא ההנהגה הרצויה, אך מפני שהמון העם לא יכול לעמוד בה לא קבעו זאת כחובה, אבל חסידים הראשונים היו נוהגים כן, וכך ראוי לחכמים לעשות.

אמנם הרמב"ם לא הדגיש את צורת הישיבה אלא כתב שיושב בין תנור לכיריים, אך המאירי על הגמ' (שם) כתב שהיו יושבים ע"ג קרקע, ונראה שזו היתה גירסתו בגמ'. הלכה זו של צורת הישיבה יש בה דמיון לצורת הישיבה של האבל, שאינו מיסב אלא יושב ע"ג קרקע. דימוי זה מודגש בלשון הרמב"ם: "ואוכלה ושותה עליה קיתון של מים בדאגה ובשיממון ובכיה כמי שמתו מוטל לפניו".

**ג. מדרגות באבלות יחיד
ובאבלות החורבן**

בספר 'נפש הרב' (לרב צבי שטר שליט"א תלמידו של הגרי"ד סולוביצ'יק זצ"ל; עמ' קצא) כתב: "רבנו (הגרי"ד) הסביר שמנהג האבלות מייז בתמוז ואילך הוא בבחינת

יחיד. וכן בגמ' ביבמות (דף מ"ג ע"א וע"ב) משווים בין אבלות ישנה (אבלות החורבן) לאבלות חדשה (אבלות יחיד) ואמנם במסקנת הגמ' מחלקים ביניהם אך רואים מהגמ' שודאי קיימים קווי דמיון בין אבלות ישנה לאבלות חדשה.

ב. מהותה של "סעודה מפסקת"

לאחר הקדמה זו, נשוב לעניינו - דין סעודה מפסקת בערב תשעה באב. תחילה עלינו להבין מהו עניינה של סעודה זו ומדוע קבעו בה חז"ל דינים מיוחדים. לכאורה עריכת סעודה לפני תחילת הצום היא דבר המובן מאליו - כדי להקל על האדם ולסייע בידו 'לעבור את הצום בשלום'. אך אם כן סעודה זו הרי היא ככל סעודות הרשות, ומדוע דווקא בה קבעו חז"ל הלכות מיוחדות?

שאלה זו מקבלת משנה תוקף כאשר אנו משווים בין סעודה זו לדיני האכילה בערב יוה"כ. בערב יוה"כ האכילה היא מצווה מן התורה, משום שדרשו חז"ל את הפסוק "בתשעה לחודש בערב וכו'" - שכל האוכל בתשיעי מעלה עליו הכתוב כאילו צם תשיעי ועשירי (ויש שפירשו את טעם המצווה - משום שהאכילה בתשיעי נותנת כוח לצום גם בעשירי). לכן בערב יוה"כ כל סעודות היום הם סעודות מצווה. אבל בערב תשעה באב רק לסעודה המפסקת יש משמעות מיוחדת ורק בה קבעו חז"ל כללים מיוחדים. ואם כן משמע שיש לסעודה זו משמעות שונה ומיוחדת.

כדי לבאר עניין זה נעיין במקורות החיוב בסעודה המפסקת. הרמב"ם פסק בהלכות תענית (פ"ה ה"ט): "זו היא מידת כל העם

ד. מקבילתה של הסעודה המפסקת באבלות היחיד

השו"ע (בסי' תקנ"ב ס"ה) כתב: "נוהגים לאכול עדשים עם ביצים מבושלים בתוכם שהם מאכל אבלים. הגה: ויש נוהגים לאכול ביצים קשים שהוא ג"כ מאכל אבלים (הגהמ"י פ"ה)". מקור השו"ע הוא בדברי הטור (שם) שכתב: "ויש מקומות שנוהגין להפסיק בעדשים שהוא סימן לאבל: מה עדשה זו גלגל, אף אבלות גלגל הוא שחוזר בעולם; ומה עדשה זו אין לה פה, אף אבל אין לו פה, שאין לו להרבות בדיבור. ובאשכנז נוהגין לאכול ביצים שהוא ג"כ סימן לאבלות, לכך אין אוכלין תבשיל אחר בסעודה המפסקת".

מקור מנהג אשכנז הובא ברא"ש (תענית פ"ד ס' ל"ד) ושם השווה הרא"ש את הסעודה המפסקת לסעודת הבראה, וכך כתב: "ונהגו באשכנז לאכול ביצה כמו שנהגו בסעודת הבראה".

אמנם בדברי הרמב"ם אין זכר למנהג זה, ואדרבה, הרמב"ם כותב בהלכות תעניות (פ"ה ה"ט): "זו היא מידת כל העם שאינן יכולים לסבול יתר מדאי. אבל חסידים הראשונים כך היתה מידתן. ערב תשעה באב היו מביאין לו לאדם לבדו פת חרבה במלח ושורה במים ויושב בין תנור וכיריים ואוכלה... ובזה ראוי לחכמים לעשות או קרוב מזה. ומימינו לא אכלנו ערב ת"ב תבשיל, אפילו תבשיל של עדשים, אא"כ היה בשבת".

אך מבין השיטין נראה שהרמב"ם לא דחה לגמרי את המנהג לאכול עדשים בערב ת"ב, רק כתב שלחסידי המסוגלים לכך

אבלות של י"ב חודש, ובשבוע שחל בו ת"ב (ולפי מנהג הרמ"א - מר"ח ועד התענית) הוי בבחינת שלושים, ובת"ב גופו נוהגים כל דיני שבעה". השוואה זו בנויה עפ"י הגמ' (שביארנוה לעיל): "כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב".

אלא שההדרגה בהלכות אבלות יחיד הפוכה מההדרגה שבהלכות אבלות החורבן. באבלות יחיד הימים הראשונים (ה'שבעה') הם החמורים ביותר, ואז האבל צריך לשבת על הקרקע ואסור לו לכבס ולעבוד וכו'. לאחר שמסתיימים ימי ה'שבעה' מתחילים ימי ה'שלושים' הפחותים בחומרתם, שבהם נשאר איסור תספורת וקניית בגד חדש והשתתפות ב'שמחות' ועוד. ולאחר שמסתיימים ימי ה'שלושים' פוחתת האבלות ויורדת דרגה, וכל י"ב חודש הוא אסור רק בקניית בגד חדש ובהשתתפות ב'שמחות'.

לעומת זאת בהלכות אבלות החורבן ההדרגה היא הפוכה: מן הקל אל החמור. מי"ז בתמוז (לדעת הרמ"א) אסור להשתתף ב'שמחות'; ומשבוע שחל בו (או תשעת הימים לרמ"א) נאסר כיבוס, תספורת ועוד; ות"ב עצמו הוא החמור ביותר שבו אסורים בכל מיני תענוג, כולל אכילה ושתייה (ובדבר זה חמורה היא אבלות החורבן על אבלות היחיד, כמבואר לעיל).

ובמילים אחרות: הלכות אבלות היחיד הן בבחינת "פוחת והולך", והלכות אבלות החורבן הן בבחינת "מוסיף והולך".

ונאנח על מתו ואינו חושש לאכול כי רצונו למות הוא ג"כ, ע"כ צווהו לאכול משל אחרים. והפוחת לא יפחות מסעודה ראשונה. וטעמא דמסתבר הוא". כלומר: כאשר האבל חוזר מהלוויה קיים חשש שמרוב יאוש וצער הוא יזיק לעצמו, ולכן באים להאכילו ולחזקו דווקא בשעה היותר קשה. המשמעות של סעודת ההבראה היא מעין אמירה לאבל שהחיים ממשיכים למרות הצער הרב, האובדן והכאב.

חורבן המקדש אף הוא גדיעת חיים. אדם שחורבן הבית בווער בעצמותיו אינו מסוגל לאכול ואלמלא תקנת חז"ל לאכול סעודה מפסקת לא היה אוכל², באופן דומה לסעודת ההבראה. משמעות הסעודה המפסקת היא האמונה שהחורבן אינו סוף החיים וכי הגאולה היא מובטחת.

סעודה מפסקת נאכלת בסמוך לצום מלפניו, בדיוק כפי שסעודת ההבראה נעשית בסמוך ללוויה לאחריה – כפי שכל ההדרגה של חומרת האבלות היא הפוכה בין שתי האבלויות.

אכן על פי אותו דמיון היה צריך לאכול בסעודה המפסקת בשר ולשתות יין, כדרך המנחמים, אלא שרוב האנשים אינם מסוגלים להכיל את הסתירה הזו לאכול בשר ולשתות יין ומייד לאחר מכן לצום. לכן אנו נמנעים מלאכול בשר ורק משאירים את "זכר סעודת הבראה" באכילת עדשים וביצים (ולפי הרמב"ם רק יושבים על הקרקע כמי שמתו מוטל לפניו).

מכאן גם הדמיון במנהג לאכול ביצים

ראוי שלא לאכול אלא פת חרבה, "אא"כ היה בשבת". משמע שכאשר הסעודה המפסקת נאכלת בשבת ראוי לאכול בה עדשים!³

אמנם עדיין עלינו לברר מדוע בסעודה המפסקת חודשו הלכות שלכאורה אין להן זכר בסעודות אבלות יחיד – שלא לאכול בשר ולא לשתות יין ושלא לאכול שני תבשילים? ואדרבה, לגבי סעודת הבראה שעושים לאבל בשובו מהלוויה נאמר בשו"ע (יו"ד סי' שע"ח ס"ח): "כיוון שנקבר המת מותר לאכול בשר ולשתות יין מעט בתוך הסעודה כדי לשרות אכילה שבמעיו" וכן בהלכה ט' הוסיף: "מקום שנהגו להברות בבשר ויין ומיני מטעמים עושים ומברין תחילה בביצים או בתבשיל של עדשים זכר לאבלות ואח"כ אוכלים כל צרכם!"

כדי להבין את שורש החילוק שבין סעודה מפסקת לסעודת ההבראה נעיין במקורה של סעודת ההבראה.

חז"ל אמרו: "שלשה ימים לבכ"י" (הובא בשו"ע יו"ד סי' שצ"ד א'), כלומר: בשלושה הימים הראשונים של השבעה לא ראוי לנחם את האבל באופן שימנע ממנו לבכות, אלא אדרבה, להשתתף עימו בצערו ובבכיו. לאחר שלושה הימים הראשונים מתחילים ימי הנחמה, שבהם הבכי אינו ראוי. וא"כ לכאורה היה מתאים יותר שסעודת הבראה תיעשה לאחר ג' ימים הראשונים, ולא מייד עם שובו מהלוויה!

בביאור טעם הדבר כתב הב"י (שם) בשם רבינו ירוחם: "והטעם כי האבל דואג

א. הערת הגר"א נבנצל שליט"א: לענ"ד אין זו כוונתו, אלא בשבת אוכל כל מה שירצה.
ב. הערת הגר"א נבנצל שליט"א: אין חיוב לאכול סעודה המפסקת.

כלום".

[הנצי"ב ב'העמק שאלה' (ש' קנ"ח אות ג') דייק מדברי הרמב"ם הללו שרק בערב ת"ב שחל בשבת רשאי להעלות על שולחנו אפילו כסעודת שלמה, כלומר אפילו יותר מהרגלו, אבל כאשר ת"ב עצמו חל בשבת אינו רשאי להעלות על שולחנו כסעודת שלמה ולהוסיף על הרגלו, אלא נוהג כהרגלו ולא יותר. ונראה שבשניהם לא הוצרכו לפחות בסעודה, אלא שאם שבת חלה בת"ב ממש, כיוון שסוף סוף זהו יום האבל המקורי (ואף נוהגים בו דברים שבצנעה) לכן בסעודה זו לא ירבה אך גם לא יפחות, אך בשבת שחלה בערב ת"ב - שם הסעודה יכולה להתרחב עד כסעודת שלמה בשעתו].

ונראה לומר בהסבר העניין, שלשבת יש כוח מיוחד שיכול להכיל את הסתירות. השבת אינה מבטלת את האבלות אלא רק אין נוהגים בה אבלות בפרהסייה. זוהי מעלתה של השבת שנותנת כוחות להכיל את ההפכים. כך גם בסעודה מפסקת הנאכלת בשבת. אז הופכת הסעודה המפסקת לסעודת הבראה של ממש, שמתרים לאכול בה בשר ולשתות יין ולאכול כמה מיני תבשילים, מפני שבשבת נפש האדם מסוגלת לסבול את ההפכים של סעודת שלמה ומייד לאחריה תענית.

ועל כן שבת ערב ת"ב זוהי שבת מיוחדת. בשבת זו אנו מתעלים לדרגתו של רבי עקיבא שידע לשחוק בעת האבל, כמסופר בגמ' (מכות דף כ"ד ע"ב): "כיוון שהגיעו להר הצופים קרעו בגדיהם. כיוון שהגיעו להר הבית ראו שועל שיצא מבית קדשי

ועדשים בסעודת ההבראה ובסעודה המפסקת.

דמיון נוסף בין שתי הסעודות מופיע בשו"ע בהל' אבל (יו"ד סי' שע"ט ב'): "יש מוסיפים בברכה שלישית נחם ה' אלוקינו את אבלי ירושלים ואת האבלים המתאבלים באבל הזה... ברוך אתה ה' מנחם ציון בבנין ירושלים"; ולגבי מי שנאלץ לאכול כתשעה באב מחמת חוליו כתב הרמ"א (סוף סי' תקנ"ז): "מי שאכל כתשעה באב יאמר 'נחם' בברכת המזון". את ברכת "נחם" אי אפשר לומר בערב תשעה באב, אלא רק בת"ב עצמו, ולכן אין אומרים אותה בסעודה המפסקת. [ובשו"ת 'הלכות קטנות' (ח"ב ס"ס קל"ו) כתב שאם סיים סעודה המפסקת בערב ת"ב ולא הספיק לברך בהמ"ז עד שחשכה בליל ת"ב, נראה שיאמר נחם בברהמ"ז, עיי"ש]. אך העיקרון שהסעודה המפסקת היא סעודת ההבראה, בעינו עומד.

ה. "סעודה מפסקת" בשבת

מתי דין סעודה מפסקת דומה לסעודת הבראה כמעט ככול? בשבת שחלה בערב תשעה באב, שהרי אפילו הרמב"ם שכתב (כמובא לעיל) שלא נוהגים לאכול עדשים בסעודה מפסקת, סיים: "אלא אם כן היה בשבת". משמע שאז אוכלים תבשילים וכן עדשים.¹

ובהלכה קודמת (שם סעיף ח') פרט הרמב"ם יותר: "וערב ת"ב שחל להיות בשבת אוכל ושותה כל צרכו ומעלה על שולחנו אפילו כסעודת שלמה. וכן תשעה באב עצמו שחל להיות בשבת אינו מחסר

ג. הערת הגר"א נבצל שליט"א: צ"ע כנ"ל.

קי"ב) מתיר לשיר ניגוני שבת אף אם אינו נוהג כך בכל שבת, כשם שהתירו בשר ויין. והביאו שם (בפסקי תשובות) בשם גדולי החסידות שמנהג כמה קהילות להאריך בשירות ותשבחות דסעודה ג' לאחר השקיעה כבכל שבת, וכוונתם עמוקה - להמשיך בזה רחמי שמים להוציאנו מהגלות.

ברוח דברים אלו ניתן ג"כ להבין את ה'סתירות' הקיימות בהנהגות שבת-חזון לפי מנהג הרמ"א, שכתב שלא להחליף בגדים לשבת זו, וכך גם ניתן להבין מדוע שרים "לכה דודי" במנגינה נוגה וקוראים את ההפטרה בטעמי מגילת איכה, שמצד אחד אנו מקיימים הלכות אבלות ומצד שני אנו שמחים בשמחת השבת, ועפ"י דברינו הנ"ל אין סתירה בין הדברים, ודו"ק. ועיין 'פרי צדיק' (פרשת דברים אותיות ט"ז-י"ז שהאריך בנושא, עיי"ש).

הקדשים התחילו הן בוכים ור"ע מצחק". באותו מעמד ר' עקיבא גם קרע בגדיו וגם שחק, ואנו, כשאר החכמים, איננו מסוגלים להכיל סתירה זו בימי האבל על חורבן בית מקדשנו. אך בערב תשעה באב שחל בשבת סגולת השבת מאפשרת לנו 'לסבול' סתירות אלו - לאכול כסעודת שלמה במלכותו ומייד לאחר מכן לצום.

השחוק של ר"ע לא מבטל את הלכות החורבן, אלא אדרבא "ר"ע אומר: כל העושה מלאכה בתשעה באב אינו רואה סימן ברכה לעולם" (תענית ל' ע"ב) - אף שמעיקר הדין במקום שנהגו לעשות מלאכה בת"ב עושין.

על פי הנ"ל מובנים דברי הפוסקים שהובאו ב'פסקי תשובות' (תקנ"ב ט') - שבסעודה שלישית (המפסקת) של שבת ערב תשעה באב נהגו לזמר זמירות ותשבחות כבכל שבת. ובאג"מ (ח"ד סי'